

► **Adrian Musiał** – absolwent politologii oraz filologii polskiej na Uniwersytecie Humanistyczno-Przyrodniczym im. Jana Długosza w Częstochowie. Obecnie doktorant historii na tej samej uczelni. Absolwent Polsko-Amerykańskiej Akademii Liderów, Polsko-Niemieckiej Akademii Dziennikarskiej oraz dwukrotny absolwent Polsko-Niemieckiej Akademii Dziennikarskiej. Laureat konkursu „Debiut Naukowy 2016”, autor blisko 20 artykułów naukowych i popularnonaukowych z zakresu historii, języka polityki i przywództwa politycznego. Stażysta w Parlamencie Europejskim w Brukseli (2017 r.).

► **ORCID iD:** 0000-0003-4243-2525

„Żywa Gazetka” jako jedna z form komunikacji z sympatykami i wyborcami Polskiej Partii Socjalistycznej w Częstochowie w latach 1928–1933

Adrian Musiał

e-mail: adrmus@wp.pl

UNIwersytet HUMANISTYCZNO-PRZYRODNICZY
IM. J. DŁUGOSZA W CZĘSTOCHOWIE

ABSTRAKT

W artykule zostanie przedstawiona analiza bezpośrednich spotkań polityków Polskiej Partii Socjalistycznej w Częstochowie w ramach „Żywych Gazetek”. Wykorzystano do niej model aktu perswazyjnego H. Laswella. Analiza ma dostarczyć odpowiedzi na pytanie, na ile zastosowana formuła spotkań przyniosła wymierne korzyści dla partii, dowodząc tym samym zasadności przyjęcia takiej właśnie strategii budowania wizerunku politycznego.

SŁOWA KLUCZOWE: KOMUNIKACJA POLITYCZNA, POLSKA PARTIA SOCJALISTYCZNA, KAMPANIA MIĘDZYWYBORCZA, CZĘSTOCHOWA, „ŻYWA GAZETKA”, MODEL LASWELLA

ABSTRACT

“Żywa Gazetka” as one of the forms of communication with supporters and voters of the Polish Socialist Party in Częstochowa in the years 1928–1933

The article will present the analysis of direct meetings of politicians of the Polish Socialist Party in Częstochowa within the framework of “Żywa Gazetka”. A model of H. Laswell’s persuasive act was used for the analysis. The analysis is to provide answers to the question to what extent the applied formula of meetings brought measurable benefits to the party, thus proving the legitimacy of adopting such a strategy of building a political image.

KEYWORDS: POLITICAL COMMUNICATION, POLISH SOCIALIST PARTY, INTER-ELECTION CAMPAIGN, CZĘSTOCHOWA, “ŻYWA GAZETKA”, LASWELL’S MODEL

Musiał, A. (2020),
„Żywa Gazetka” jako
jedna z form komunikacji
z sympatykami i wyborcami
Polskiej Partii Socjalistycznej
w Częstochowie w latach
1928–1933
Com.press, 3(1), 2020,
s. 110-127.
www.compress.edu.pl

WSTĘP

Komunikowanie się od zawsze stanowiło przedmiot rozważań wielu myślicieli. Jako pierwszy zagadnienie to próbował zgłębić Arystoteles, który wyróżnił znaną dziś doskonale triadę: mówca – mowa – słuchacz¹. Arystotelesowski model komunikowania się został poszerzony m.in. przez Harolda Lasswella w 1948 r., który opracował model aktu perswazyjnego i wzbogacił tę triadę o takie elementy, jak kanał i efekt (Dobek-Ostrowska, 2012, s. 31–32). Tym samym model Laswella można potraktować jako jeden z wariantów modelu transmisji, na co zwraca uwagę Tomasz Goban-Klas (2004, s. 54). Z punktu widzenia niniejszych rozważań to właśnie ten model posłużył do przeprowadzenia analizy spotkań w ramach „Żywej Gazetki” jako jednej z form komunikowania się Polskiej Partii Socjalistycznej w Częstochowie. Wybór ten wynika z obiektywnych przesłanek, takich jak linearność i jednokierunkowość modelu, a także ze względu na jego wyraźną zwięzłość. Pozwala to uporządkować materiał badawczy według zaproponowanych przez Laswella elementów komunikowania się oraz podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, na ile zastosowana formuła spotkań przyniosła wymierne korzyści dla partii, dowodząc tym samym zasadności przyjęcia takiej właśnie strategii budowania wizerunku politycznego. Podjęcie tego tematu jest także niezwykle istotne ze względu na niszę badawczą w tym zakresie. Choć o sytuacji społeczno-politycznej w Częstochowie w latach II RP napisano wiele, jednakże żadna z prac nie skupia się na dokonaniu charakterystyki strategii politycznej PPS, a w sposób szczególny analizy bezpośrednich spotkań.

Zaproponowany w artykule okres determinuje analiza materiału źródłowego, z którego wynika, że pierwsze informacje na temat „Żywych Gazetek” pojawiają się w 1928 r., ostatnie zaś w roku 1933. Nie wyklucza to oczywiście organizacji tego typu spotkań także i w innych latach okresu międzywojennego, brak jednak informacji na ten temat w przeprowadzonej kwerendzie².

Analizę przeprowadzono w oparciu o trzy rodzaje źródeł. Pierwszym było badanie tygodnika „Częstochowianin”, wydawanego przez częstochowską PPS, drugim analiza raportów i meldunków Komendy Powiatowej Policji Państwowej w Częstochowie, znajdujących się w Archiwum

¹ Niniejszy artykuł stanowi część przygotowywanej dysertacji doktorskiej.

² Wiadomo, że w późniejszym okresie partia kontynuowała ideę „Żywych Gazetek”. W jednym z numerów „Głosu Narodu” z 13 XII 1945 r. widnieje wzmianka o kolejnym zebraniu „Żywej Gazetki” organizowanym przez Komitet Miejski PPS w Częstochowie.

Państwowym w Kielcach, trzecim zaś sprawozdania Starosty Częstochowskiego przygotowywane na zlecenie Wojewody Kieleckiego, które znajdują się w zbiorach Archiwum Państwowego w Częstochowie. Dopelnieniem jest literatura przedmiotu z zakresu komunikowania politycznego, historii prasy i monografie dotyczące Częstochowy w okresie II RP.

„ŻYWE GAZETKI” – PRÓBA CHARAKTERYSTYKI

„Żywe Gazetki” były – przynajmniej z założenia – cyklicznymi spotkaniami organizowanymi w soboty w godzinach wieczornych (pomiędzy 19.00 a 20.00) w siedzibie klubu Polskiej Partii Socjalistycznej w Częstochowie (ul. Kościuszki 62). Adresowane były do członków i sympatyków partii, a także członków Klasowych Związków Zawodowych. Głównym kanałem, za pośrednictwem którego informowano o kolejnych spotkaniach, był tygodnik „Częstochowianin”, w którym znajdowała się rubryka zatytułowana właśnie „Żywa Gazetka”, gdzie pojawiały się zarówno zaproszenia na kolejne spotkania, jak i krótkie sprawozdania z już odbytych zgromadzeń. W numerze 2 z 2 XII 1928 r. redakcja pochwaliła decyzję OKR PPS za podjęcie tej inicjatywy, określając ją jako „piękną” i „pożyteczną”. W tej samej notatce prasowej zawarta została syntetyczna definicja spotkań mówiąca o tym, że w ich trakcie „poszczególni towarzysze referują najważniejsze wypadki polityczne ubiegłego tygodnia”. W przywołanym tekście zwrócono także uwagę na dwa podstawowe cele organizacji spotkań: po pierwsze, poinformowanie jak największej grupy „towarzyszy” o tym, co dzieje się na świecie i w Polsce, oraz po drugie, „odpowiednio przystępne oświetlenie zdarzeń politycznych ubiegłego tygodnia, aby robotnicy łatwiej mogli je sobie przyswoić i zrozumieć” (Częstochowianin, nr 2, 2 XII 1928). Z cytowanego fragmentu jasno wynika, że nadawca komunikatu zakładał ograniczony poziom wykształcenia słuchaczy, którymi byli robotnicy fabryczni nielegitymujący się wykształceniem wyższym, ale najczęściej zaledwie podstawowym. Stawiało to przed prelegentami trudne wyzwanie sformułowania przekazu w taki sposób, by – jak to podkreślono – został przede wszystkim zrozumiany, a tym samym przyswojony przez uczestników spotkania. Warto także zwrócić uwagę, że to enigmatyczne sformułowanie „odpowiednie oświetlenie zdarzeń politycznych” zakłada nie tylko dostosowanie poziomu przekazu do możliwości percepcyjnych odbiorcy, ale także agitacyjny i perswazyjny charakter. W dalszej części wspomnianej notatki prasowej znajduje się także bezpośrednie wyjaśnienie genezy nazwy

spotkań, czytamy bowiem, że „zastępują one dla wielu tak niedostępną dziś gazetę”. Stąd pomysł, żeby nadać spotkaniom właśnie nazwę „Żywe Gazetki”. Redakcja nawiązuje tutaj do trapiącego środowisko robotnicze i socjalistyczne problemu z dostępem do informacji. Wynikało to głównie z ograniczoności mediów masowych. W zasadzie jedynym ówczesnym medium była prasa, a i ona często nie trafiała do masowego odbiorcy. Problemy te dotyczyły w sposób szczególny prasy socjalistycznej, która wielokrotnie ulegała konfiskacie, a jeśli nawet numer trafiał do odbiorców, to często wybrane artykuły były ocenzurowane. Sytuacja taka odnosiła się także do częstochowskiego środowiska robotniczego i socjalistycznego. Sztandarowym tygodnikiem tamtejszej PPS był wspomniany tygodnik „Częstochowianin”, który ukazywał się nieregularnie w latach 1921–1938. Tygodnik został zawieszony w 1923 r. ze względu na trudności finansowe i represje ze strony władz. Jego wydawanie wznowiono w 1927 r. i od tego czasu ukazywał się regularnie już do 1938 r. (Notkowski, 1982, s. 309–310). Początkowo nakład wynosił 500 egzemplarzy, jednak w miarę rosnącego zainteresowania i zapotrzebowania robotników na dostęp do informacji wzrósł on do 1000, a nawet 2000 egzemplarzy (Mielczarek, 1981, s. 54–55). Wielokrotnie jednak numery ukazywały się z licznymi „białymi plamami”, co wskazywało na działalność cenzury. Trudną sytuację związaną z ograniczonością dostępu do prasy socjalistycznej nie ułatwiały także problemy finansowe redakcji. Co prawda pieniądze na wydawanie gazety pochodziły z CKW PPS w Warszawie, z ogłoszeń publikowanych na jej łamach, ze składek członkowskich, a także ze środków Stowarzyszenia Spółzyców „Jedność” i Klasowych Związków Zawodowych, jednak redakcja borykała się, zresztą tak jak i wiele innych częstochowskich i ogólnopolskich redakcji, z trudnościami finansowymi (Mielczarek, 1981, s. 54–55). Trudno nie zgodzić się w tym miejscu z tezą Tomasza Mielczarka mówiącą o tym, że w latach 1918–1939 to rynek był podstawowym weryfikatorem działalności prasowej (Mielczarek, 2009, s. 13). Sytuacji nie poprawiała trudne położenie robotników. Cena jednego numeru wspomnianego tygodnika wynosiła 10 groszy, a więc nie odbiegała od cen innych ukazujących się w tym okresie gazet, takich jak „Goniec Częstochowski”, „Nowy Express Częstochowski” i „Gazeta Narodowa”. Dla porównania warto dodać, że w 1928 r. za 1 kg chleba trzeba było zapłacić 61–65 groszy, zaś przeciętna stawka płacy za godzinę w przemyśle metalowym w 1929 r. wynosiła od 1,02 do 1,99 zł (Mały Rocznik Statystyczny, 1931, s. 93, 102). Jak więc widać, cena jednego numeru stanowiła ok. 1/6 ceny za 1 kg chleba i 1/10 dziennej pensji robotnika. Sytuację komplikował jednak fakt,

że często robotnik był jedynym żywicielem rodziny. Poza tym w Częstochowie systematycznie rósł odsetek bezrobotnych. W 1929 r. bez pracy pozostawało 9096 osób, dla porównania w 1925 r. bezrobotne były 3624 osoby (Urbanowicz, 2004, s. 46, 55). Poza tym na początek lat 30. ubiegłego wieku przypadł poważny kryzys gospodarczy, który nie ominął także częstochowskiego przemysłu. Musiało się to przełożyć na zawartość portfela rodzin robotniczych i strukturę ich wydatków. Dlatego to spotkania „Żywych Gazetek” miały wypełnić tę niszę, wynikającą z niedostatecznej dostępności prasy, a co za tym idzie pożądaných przez robotników informacji.

„ŻYWE GAZETKI” JAKO ELEMENT KAMPANII MIĘDZYWYBORCZEJ

Spotkania były częścią szerszej strategii komunikacyjnej i marketingowej częstochowskiej PPS, która z jednej strony opierała się na komunikacji bezpośredniej, a więc na różnego rodzaju odczytach, akademiach z okazji ważnych dla środowiska socjalistycznego rocznic historycznych czy wiecach przedwyborczych, z drugiej zaś wykorzystywała popularne wówczas narzędzie komunikacji pośredniej, takie jak prasa oraz materiały propagandowe w postaci ulotek, odezw i jednodniówek. Jednak wszystkie te formy, zarówno pośrednie, jak i bezpośrednie, były ściśle związane z prowadzonymi przez partię kampaniami wyborczymi przed elekcjami parlamentarnymi i samorządowymi. „Żywe Gazetki” natomiast nie wyczerpywały przesłanek spotkań przedwyborczych i nie były bezpośrednio elementem kampanii wyborczych, na co wskazuje chociażby ich cykliczny charakter, odbywały się bowiem w okresach pomiędzy wyborami. Niemniej jednak, jeśli za podstawę przyjąć tezę, że kampania wyborcza rozpoczyna się dzień po głosowaniu i że każda aktywność polityka jest działaniem ukierunkowanym na zabieganie o poparcie wyborców, można uznać je za element działań kampanijnych. Z drugiej jednak strony, jeśli za podstawę rozważań przyjmujemy jedną z definicji kampanii wyborczych zaproponowaną przez Andrzeja Antoszewskiego i Ryszarda Herbata (1995, s. 137), która mówi, że kampania jest elementem procesu wyborczego, który obejmuje okres od ogłoszenia decyzji o przeprowadzeniu wyborów, aż do momentu poprzedzającego samo głosowanie, nie można uznać „Żywych Gazetek” za jeden z elementów kampanii. rzyjmując permanentny charakter kampanii wyborczej i analizując natężenie działań marketingowych w jej ramach, można wyodrębnić kampanię przedwyborczą *sensu stricto* i kampanię międzywyborczą,

która ją poprzedza (Annusiewicz, 2012, s. 213). Przyjmując to twierdzenie, „Żywe Gazetki” zaliczyć należy do drugiego rodzaju kampanii. Dookreślenie to jest niezwykle istotne, determinuje bowiem hierarchię celów zakładanych przez partie polityczne. O ile kampania przedwyborcza *sensu stricto* ma na celu przede wszystkim zdobycie jak największej liczby głosów w wyborach, co ma się przełożyć na liczbę mandatów poselskich, senatorskich czy mandatów do Rady Miejskiej, o tyle okres międzywyborczy ma przede wszystkim zbudować pozytywny wizerunek ugrupowania i utrzymać mobilizację jej członków i sympatyków. Bezpośrednie spotkania doskonale służą także temu, żeby promować wybranych polityków, którzy w przyszłości będą lub mogą być kandydatami danego ugrupowania w wyborach. Dzięki tego typu spotkaniom postępuje więc proces kreowania wizerunku na dwóch płaszczyznach: na poziomie partii politycznej i w odniesieniu do konkretnego polityka.

Nie bez znaczenia jest także okres, którego dotyczy analiza. Wpisuje się on bowiem w pierwszą fazę rozwoju systemu komunikowania politycznego, którą wyodrębnili Jay G. Blumler i Dennis Kavanagh. I chociaż wspomniani badacze sformułowali wnioski na podstawie badań dotyczących pierwszych dekad po II wojnie światowej, niemniej jednak w mojej ocenie można je odnieść także do okresu międzywojennego. Jedną z cech charakterystycznych dla wspomnianej fazy jest zdominowanie komunikacji przez partie polityczne. Z taką sytuacją spotykamy się także w odniesieniu do lat 1918–1939 w skali całego kraju, ale i Częstochowy. To nie kto inny, jak politycy i różnego rodzaju ugrupowania polityczne nadawały ton dyskursowi medialnemu i komunikacji bezpośredniej, interpersonalnej. Nawet jeśli mieliśmy do czynienia z funkcjonowaniem prasy, to często funkcjonujące tytuły były organami prasowymi konkretnej partii politycznej, a więc przekazywane komunikaty wynikały z optyki przyjętej przez konkretne ugrupowanie. Stąd też, jak napisali autorzy, przekazy polityczne miały charakter konkretnych opinii, a w skrajnych przypadkach były to po prostu powielane postulaty partyjne. Zespolecie komunikowania politycznego z profilem ideowym danego ugrupowania sprzyjało budowaniu więzi grupowych wyborców i ich mobilizacji w momencie wyborów (Dobek-Ostrowska, Wisznowski, 2007, s. 135–136).

„Żywe Gazetki” były więc spotkaniami zwoływani w okresie międzywyborczym, wpisującymi się w pierwszą fazę rozwoju komunikowania politycznego zdominowanego przez partię, w tym przypadku Polską Partię Socjalistyczną, która była jedną z wiodących sił politycznych w Częstochowie w okresie II RP. Co ważne, jej struktury funkcjonowały w mieście

tuż po odzyskaniu niepodległości. Zgodnie z szacunkami Starostwa Powiatowego w 1927 r. PPS w powiecie częstochowskim mogła cieszyć się poparciem 10 tys. zwolenników. W tym czasie bastion PPS, jakim była m.in. kooperatywa „Jedność”, liczył 6000 członków. Trzeba dookreślić, że to duże poparcie było niewątpliwie efektem również silnych wpływów partii w różnego rodzaju stowarzyszeniach i przede wszystkim Klasowych Związkach Zawodowych. Szeregi zwolenników zasilali także członkowie TUR, których co prawda nie było wielu, bowiem w 1927 r. w Częstochowie TUR liczyło zaledwie dwudziestu ośmiu członków, a dwa lata później osiemdziesięciu, niemniej jednak prowadzili oni dość silną pracę agitatorską na rzecz partii. Zgodnie z danymi na grudzień 1929 r. w okręgu częstochowskim PPS miała całkowicie opanowane trzydzieści trzy oddziały związkowe i stowarzyszenia, których łączna liczba członków wynosiła 4200 osób. W dziewiętnastu wspomnianych oddziałach wpływy partii oscylowały od 50 do 80% (Ławnik, 1996, s. 46–47, 50).

Tabela 1. Liczba dzielnic i członków PPS w okręgu częstochowskim w latach 1918–1939.

Okres	Liczba dzielnic	Liczba członków
kwiecień 1919	8	120
grudzień 1920	9	687
grudzień 1921	12	1200
styczeń 1927	8	301
1929	–	500
marzec 1933	–	650
maj 1933	9	690
lipiec 1936	11	470

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Ławnik (1996), Polska Partia Socjalistyczna w województwie kieleckim w latach 1918–1939 w świetle materiałów administracji państwowej. Stan organizacyjny, Kielce: Wydawnictwo WSP im. Jana Kochanowskiego w Kielcach

Dla porównania, ugrupowania związane ze Stronnictwem Narodowym według danych za 1935 r. w mieście liczyły 800 członków, a w powiecie 1317, a Niezależna Socjalistyczna Partia Pracy w mieście skupiała 600–700 członków. Z kolei Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem w 1935 r. liczył w mieście 400 członków, a w powiecie 1100.

NADAWCY KOMUNIKATU

Nadawcą komunikatu podczas „Żywych Gazetek” byli czołowi politycy Okręgowego Komitetu Robotniczego Polskiej Partii Socjalistycznej w Częstochowie, których możemy określić jako mocne ogniwa komunikowania politycznego, przyjmując funkcjonujące w nauce nazewnictwo (Dobek-Ostrowska, Wisznowski, 2007, s. 163). Działaczem grającym pierwsze skrzypce podczas spotkań był ówczesny poseł Józef Kaźmierczak. To właśnie jego nazwisko pojawia się najczęściej w relacjach prasowych i notatkach informujących o odbytym spotkaniu (był prelegentem podczas dwudziestu z trzydziestu spotkań). Z racji sprawowanego mandatu parlamentarzysty w swoich referatach skupiał się przede wszystkim na charakterystyce funkcjonowania parlamentu, krytyce działań oponentów politycznych i zaangażowaniu posłów z ramienia PPS. Poseł Kaźmierczak w sposób naturalny był predestynowany do roli prelegenta. Od 1903 r. był członkiem PPS i uczestnikiem rewolucji 1905 r. Od 1912 r. związany z OKR PPS w Częstochowie, jako przewodniczący i sekretarz, kandydat tej partii w wyborach do Sejmu Ustawodawczego i w elekcji w 1922 r. i ostatecznie wybrany posłem II kadencji. Radny Rady Miejskiej w 1934 r. i w 1939 r., a także ławnik w kadencjach 1925–1927 i 1934–1939. Niezwykle istotne z punktu widzenia przygotowania do roli prelegenta było jego zaangażowanie w działalność związkową i prezesura w Radzie Kasy Chorych w Częstochowie. Bogate doświadczenie polityczne, a nade wszystko zaangażowanie w lokalnych strukturach partii, czyniło go niejako „twarzą” częstochowskiego środowiska socjalistycznego i tym samym robotniczego. Uwiarygodniało także wypowiedane przez niego tezy w oczach członków i sympatyków, wypowiadał je bowiem człowiek ideowo od zawsze związany z PPS, znający trudy proletariatu – jako 14-letni chłopak rozpoczął pracę w Hucie Częstochowa (Rzepecki, Rzepecki, 1928, s. 45; Majchrowski, 1994, s. 315; Tych, 1992, s. 136–137). Kaźmierczak cieszył się także dużym zaufaniem społecznym, o czym świadczy uzyskany mandat poselski i dwukrotny mandat radnego. Na dużą aktywność działaczy PPS, a właściwie posła Kaźmierczaka w kampanii wyborczej w 1928 r. zwraca się uwagę w sprawozdaniach przygotowywanych przez Komendę Powiatową Policji Państwowej w Częstochowie. W dokumencie z 17 VII 1928 r. podkreślono, że wspomniany poseł spotyka się z mieszkańcami Częstochowy oraz wsi i „stara się urobić masy, aby w przyszłości opanować gospodarkę samorządową” (APK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie, Sprawozdanie i raporty 1926–1928, sygn. 1, k. 7).

Zdecydowanie rzadziej podczas spotkań „Żywej Gazetki” prelegentami byli inni politycy, chociaż wybiórczość materiału źródłowego nie pozwala kategorycznie przywołać wszystkich nazwisk. Wśród wymienianych w archiwaliach prelegentów pojawia się także Ignacy Lewiak, który w 1928 r. stanął na czele Częstochowskiego Komitetu Robotniczego, od 1926 r. pełnił funkcję redaktora odpowiedzialnego tygodnika „Częstochowianin” (Mielczarek, 1981, s. 53–55), był także przewodniczącym Komitetu Wykonawczego Organizacji Młodzieżowej TUR w Częstochowie. Podczas spotkań referował sprawy związane z bieżącą polityką miasta i stosunkiem radnych socjalistycznych do decyzji prezydenta i zarządu. Inną postacią, która występowała w roli prelegenta, był Gustaw Zorski (Częstochowianin, nr 2, 2 XII 1928), urzędnik miejski, działacz PPS i korespondent „Robotnika” (APCZ, Akta Miasta Częstochowa, Akta Prezydium Rady Miejskiej, sygn. 5433, k. 1). Odczyty podczas spotkań prezentował także Julian Bugajski, przewodniczący Rady Miejskiej z ramienia PPS w dwóch kadencjach (1925–1927 i 1927–1930). Członkiem partii został co prawda oficjalnie w 1925 r., jednak jeszcze w okresie zaborów sympatyzował z PPS. Zdaniem Feliksa Tycha (1987, s. 350–351) członkiem partii był już od 1915 r. Niemniej jednak w pierwszych wyborach samorządowych w 1919 r. uzyskał mandat radnego z koalicyjnej listy środowisk katolicko-narodowych – Narodowego Komitetu Wyborczego. Był niezwykle popularnym częstochowskim politykiem, ale i działaczem społecznym, do 1930 r. pełnił bowiem funkcję dyrektora Stowarzyszenia Spożywców „Jedność”, a w latach 1919–1926 piastował funkcję kierownika oddziału „Społem” w Częstochowie. Był politykiem, który cieszył się zaufaniem i poparciem różnych środowisk politycznych, w tym Narodowej Partii Robotniczej i koła radnych żydowskich (Szwed, 1997, s. 45). Innym politykiem biorącym udział w spotkaniach w charakterze prelegenta był Franciszek Dederko, redaktor naczelny „Częstochowianina”, w 1934 r. wybrany radnym z ramienia PPS, oraz Alojzy Dąbrowski – urzędnik, radny wybrany w wyborach w latach 1930 i 1939. Oprócz prelegentów w spotkaniach często brali udział inni politycy PPS, których zadaniem było moderowanie dyskusji. W taką rolę wcielali się m.in. Franciszek Dederko, Antoni Molenda i Stanisław Lizurej (Częstochowianin, nr 2, 2 XII 1928).

Jak wynika z przeprowadzonej analizy, dobór kandydatów na mówców nie był przypadkowy, a wynikał z partyjnej kalkulacji. Prelegentami byli ludzie znani w środowisku robotniczym, związani członkostwem lub kojarzeni ze środowiskiem socjalistycznym, osoby cieszące się stosunkowo wysokim zaufaniem, które często wynikało z zajmowanego stanowiska.

Niezwykle istotne jest, że nie byli to tylko teoretycy, ale przede wszystkim praktycy, dzięki czemu ich przekaz był bardziej wiarygodny i łatwiej trafiał do odbiorców.

Tabela 2. Charakterystyka wybranych spotkań w ramach „Żywych Gazetek”.

Data spotkania	Tytuł prelekcji	Prelegent	Frekwencja
ROK 1928			
24 XI 1928	–	Józef Kaźmierczak, Gustaw Zorski	brak danych
15 XII 1928	Odczyt o pierwszym prezydencie Gabrielu Narutowiczu	Gustaw Zorski	brak danych, pojawia się tylko informacja, że sala nie mogła pomieścić słuchaczy, którzy gremialnie przybyli na spotkanie
	Kronika polityczna	Józef Kaźmierczak	
	Odczyt o naukowej organizacji pracy	Julian Bugajski	
29 XII 1928	Referat na temat sytuacji za granicą, w kraju i na terenie Sejmu	Franciszek Dederko	brak danych
	Sprawozdanie z posiedzenia Rady Kasy Chorych, podczas którego wybrano przewodniczącego i zastępcę	Józef Kaźmierczak	
ROK 1929			
12 I 1929	Referat na temat badań komisji ankietowej nad przemysłem włókienniczym	Julian Bugajski	brak danych
	Organizacja młodzieży robotniczej jako przyszłej awangardy walki o ustrój socjalistyczny	Józef Kaźmierczak	
19 I 1929	Sprawy bieżące, wewnętrzne i zewnętrzne, działalność „fraków”	Józef Kaźmierczak	brak danych, informacja, że sala była wypełniona po brzegi
26 I 1929	Sprawy bieżące i sejmowe	Józef Kaźmierczak	brak danych
16 III 1929	Sytuacja polityczna, praca parlamentarna i udział w nich Związku Parlamentarnego Polskich Socjalistów	Józef Kaźmierczak	150 osób
	Prace PPS w samorządzie Częstochowy	Ignacy Lewiak	
27 IV 1929	–	Józef Kaźmierczak	sala była przepełniona
ROK 1930			
5 III 1930	Referat dotyczący przesilenia rządowego	Franciszek Dederko	brak danych
15 III 1930	Ogólna sytuacja polityczna	Józef Kaźmierczak	brak danych
28 XII 1930	Sytuacja polityczna w kraju i na świecie	Franciszek Dederko	„odbyła się przy wielkim zainteresowaniu towarzyszy”
ROK 1931			
21 III 1931	Sytuacja uwięzienia w twierdzy w Brześciu wybitnych przedstawicieli robotników i chłopów	Tomasz Arciszewski	brak danych
12 XII 1931	Plany wprowadzenia ślubów cywilnych i rozwodów w Polsce	Franciszek Dederko	100 osób
	Przebieg procesu brzeskiego	Zbigniew Kosiński	

Data spotkania	Tytuł prelekcji	Prelegent	Frekwencja
12 XII 1931	Odczytanie okólnika Centralnej Komisji Związków Zawodowych w Warszawie w sprawie przedłużenia zasiłku dla bezrobotnych	Józef Kaźmierczak	100 osób
19 XII 1931	Produkty spożywcze zawierające cukier	Józef Kaźmierczak	150 osób
	Pańszczyzna w dawnej Polsce	Franciszek Dederko	
ROK 1932			
23 i 30 I 1932	Aktualne zagadnienia polityczne w kraju z punktu widzenia PPS	Józef Kaźmierczak Franciszek Dederko	200 osób
20 II 1932	Osadnictwo byłych wojskowych	Józef Kaźmierczak	150 osób
12 III 1932	Akcja górników w Zagłębiu Dąbrowskim	Józef Kaźmierczak	120 osób
19 III 1932	Omówienie strajków z 16 marca w poszczególnych miastach	Zbigniew Kosiński	130 osób
20 III 1932 ³	Omówienie strajków z 16 marca w poszczególnych miastach	Zbigniew Kosiński	130 osób
	Strajki z 16 marca w powiecie częstochowskim	Franciszek Dederko	
6 IV 1932 ⁴	Uświadamianie młodzieży poprzez czytanie czasopism socjalistycznych	Zbigniew Kosiński	32 osoby
	Revolucja w Hiszpanii	Gustaw Zorski	
9 IV 1932	System wychowania młodzieży w Rosji Sowieckiej	Brus	100 osób
	Bezrobocie na Górnym Śląsku i przygotowania do obchodów Święta 1 Maja	Józef Kaźmierczak	
17 XII 1932	Działalność PPS za rządów carskich i współcześnie	Józef Kaźmierczak Franciszek Dederko	150 osób
ROK 1933			
7 I 1933	Międzynarodowa sytuacja polityczna. Omówienie otrzymanej odezwy od socjalistów niemieckich	Franciszek Dederko	150 osób
	Obchody 40-lecia istnienia PPS w powiecie częstochowskim	Józef Kaźmierczak	

- ³ Można przypuszczać, że spotkania datowane na 19 i 20 III 1932 r. to w zasadzie jedno spotkanie. Przesłankami do postawienia takiej tezy jest identyczna frekwencja, postać Zbigniewa Kosińskiego i tematyka spotkania podawana w dwóch niezależnych źródłach. Jedno ze źródeł dodatkowo jako drugiego prelegenta podaje Franciszka Dederko. Poza tym analiza innych spotkań pokazuje, że nie odbywały się one nigdy dzień po dniu. Prawdopodobnie jeden ze sprawozdawców pomylił datę.
- ⁴ Trzeba podkreślić, że co do spotkań 6 i 9 IV 1932 r. źródła archiwalne odnoszą jedynie frekwencję do konkretnej daty spotkania. Jeśli zaś chodzi o prelegentów i tematy ich wystąpień, zostały one podane dla obu spotkań łącznie, dlatego też zaproponowany podział jest umowny, a przywołani mówcy są uszeregowani kolejno, zgodnie z przekazem źródłowym. Zastosowany podział wynika więc tylko i wyłącznie ze względów praktycznych przyjętych w tabeli.

Data spotkania	Tytuł prelekcji	Prelegent	Frekwencja
28 I 1933	Międzynarodowa sytuacja polityczna, w tym nadciągające ze Wschodu niebezpieczeństwo wojny, a także sytuacja w Niemczech	Franciszek Dederko	26 osób
	Program Marksa ⁵	Alojzy Dąbrowski	
11 II 1933	Protest wobec wyroku skazującego więźniów brzeskich	Józef Kaźmierczak	120 osób
18 XI 1933	Ruch socjalistyczny w Niemczech	Józef Kaźmierczak	60 osób
	Przygotowania wojenne Japonii i Rosji Sowieckiej	Franciszek Dederko	
2 XII 1933	Międzynarodowa sytuacja polityczna	Franciszek Dederko	80 osób
ROK 1934			
13 I 1934	Sytuacja gospodarcza Polski. Omówienie założeń ustawy scaleniowej	Józef Kaźmierczak	120 osób
3 II 1934	Nowa Konstytucja. Sytuacja polityczna w Hiszpanii.	Franciszek Dederko	100 osób

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie, *Sprawozdania o działalności partii politycznych 1930–1931*, sygn. 8, k. 28, 34, k. 199, 203, 232; APCZ, Starostwo Powiatowe Częstochowskie, *Sprawozdania sytuacyjne własne 1932 [XII 1931]*, sygn. 22, k. 7; APCZ, Starostwo Powiatowe Częstochowskie, *Sprawozdania Starosty Częstochowskiego 1932 r.*, k. 13, 21, 28; APK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie, *Sprawozdania o sytuacji społeczno-politycznej i Kroniki polityczne 1932*, sygn. 10, k. 6, 11, 52; APCZ, Starostwo Powiatowe Częstochowskie, *Sprawozdania sytuacyjne własne [miesięczne] 1932–1933*, sygn. 23, k. 35; APCZ, Starostwo Powiatowe Częstochowskie, *Sprawozdania sytuacyjne własne [miesięczne] 1932–1933*, sygn. 23, k. 117; APK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie, *Sprawozdania o działalności partii politycznych i związków zawodowych 1933*, sygn. 13, k. 24, 28, 36, 181, 186; APK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie, *Sprawozdanie i raporty 1934*, sygn. 2, k. 8, 22

ODBIORCY

Odbiorcą komunikatów politycznych formułowanych podczas „Żywych Gazetek” byli członkowie i sympatycy partii oraz członkowie Klasowych Związków Zawodowych, a więc pasywni uczestnicy komunikowania politycznego, stanowiący jego najsłabsze ogniwo. (Dobek-Ostrowska, Wisznowski, 2007, s. 163). Przyjmując do analizy typologię wyborców ze względu na ich polityczną aktywność, uczestników spotkań można zaklasyfikować do grupy wyborców zdecydowanych, zaangażowanych i silnie związanych z partią (Dobek-Ostrowska, Wisznowski, 2007, s. 197). Zważywszy na to, że PPS odwoływała się ze swoim przekazem przede wszystkim do robotników, to właśnie oni stali się głównymi odbiorcami komunikatów. Warto przy okazji określić, że była to dominująca

⁵ Referat został przerwany, ponieważ słuchacze zaczęli opuszczać salę.

grupa społeczna ówczesnej Częstochowy, która w okresie II RP była miastem przemysłowym, zaliczanym do „najwybitniejszych ośrodków przemysłowych” wraz z Będzinem, Czeladzią, Dąbrową Górniczą, Ostrowcem Świętokrzyskim, Radomiem, Skarżyskiem-Kamienną, Starachowicami, Sosnowcem i Zawierciem (Renz, 1984, s. 21). Częstochowski okręg przemysłowy stanowił jeden z trzech okręgów ówczesnego województwa kieleckiego obok Zagłębia Dąbrowskiego i Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego (Renz, 1984, s. 23). Znaczenie przemysłu dla rozwoju miasta potwierdzają także statystyki zatrudnienia w sferze życia gospodarczego. Zatrudnienie w przemyśle w 1919 r. wynosiło 26%, a w 1921 już 78%, odnosząc je do zatrudnienia w roku 1914 r. Ukazanie tego kontekstu jest niezwykle istotne, pokazuje bowiem, jak duża część elektoratu oczekiwała, żeby ich postulaty i potrzeby były zrealizowane przez polityków. PPS była jedną z największych i najbardziej liczących się częstochowskich partii robotniczych, chociaż z oczywistych względów niemal każde środowisko polityczne w swoim programie i przekazie posiadało postulaty robotnicze. Niemniej jednak od samego początku to PPS budowała swój wizerunek jako jedyne ugrupowanie, które będzie w stanie zadbać o robotników, nie tylko głosząc wzniosłe hasła, ale przede wszystkim wcielając je w życie. W budowaniu tego wizerunku ważną rolę odgrywały właśnie „Żywe Gazetki”. Partia pokazywała, że pamięta o swoich członkach i sympatykach nie tylko przed wyborami, ale także w okresie, który je poprzedzał.

KOMUNIKAT I JEGO EFEKTYWNOŚĆ

Efektywność komunikacji, zwłaszcza opierającej się na bezpośrednim kontakcie odbiorcy z nadawcą, zależy przede wszystkim od tego, w jaki sposób zostanie sformułowany komunikat i na ile będzie on odpowiadał możliwościom percepcyjnym odbiorców (Kolczyński, 2008). Zarysowana wcześniej struktura zawodowa odbiorców „Żywych Gazetek” wskazuje na to, że były to osoby legitymujące się przede wszystkim wykształceniem podstawowym lub średnim, co też determinowało tematykę poruszaną przez prelegentów. Nie zachowały się przekazy audiowizualne, które pozwoliłyby zaobserwować, w jaki sposób reagowali uczestnicy spotkań na wygłaszane tezy. Pozostaje więc oprzeć się jedynie na doniesieniach prasowych, z zastrzeżeniem że może to być przekaz mocno subiektywny. Jak donosił „Częstochowianin”, „potrzeba tych spotkań jest ogromna, to też cieszą się one ogromnym powodzeniem, ściągając do sali klubu PPS

bardzo wielu słuchaczy” i dalej: „zgromadzeni rozchodzili się do domów z ogromnym z żywym zadowoleniem” (Częstochowianin, nr 2, 2 XII 1928). W innym numerze czytamy z kolei: „salka klubu PPS nie jest w stanie pomieścić towarzyszek i towarzyszek którzy gremialnie przybywają na wysłuchanie żywych słów, aby zaczerpnąć wiedzy i wychowania socjalistycznego i móc śmiało powracać do warsztatów pracy pełni sił do walki, która przybiera formy coraz więcej klasowe, przy coraz większym szturmie kapitalistycznym” (Częstochowianin, nr 5, 23 XII 1928, s. 5). Nieco inaczej przedstawia się kwestia zweryfikowania słów mówiących o dużym zainteresowaniu odbiorców spotkaniami. Dysponujemy bowiem częściowymi danymi na temat frekwencji, chociaż jej precyzyjne określenie rodzi wiele problemów. Wynika to z wybiórczości prezentowanych danych zarówno na łamach prasy, jak i przygotowywanych sprawozdań przez właściwe organy administracji. Niemniej jednak można zaobserwować pewne prawidłowości co do zainteresowania wyborców proponowaną formułą spotkań, w których, jak donoszą źródła, brało udział zarówno kilkanaście, jak i kilkaset osób. Najmniejszym zainteresowaniem cieszyło się spotkanie 28 I 1933 r., w którym wzięło udział dwadzieścia sześć osób. Najwięcej osób wzięło udział w spotkaniach 23 i 30 I 1932 r., kiedy do lokalu PPS przyszło dwieście osób. Szacuje się, że średnia liczba sympatyków biorących udział w „Żywych Gazetkach” to sto dwanaście osób. Częstotliwość spotkań była różna. W 1933 r. częstochowska PPS podjęła decyzję, żeby organizować „Żywe Gazetki” przynajmniej dwa razy w miesiącu (APK, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie, Sprawozdania o działalności partii politycznych i związków zawodowych 1933, sygn. 13, k. 184).

We wcześniejszym okresie, a więc w latach 1928–1930 spotkania odbywały się raz w tygodniu, z zastrzeżeniem że w sezonie letnim spotkania były zawieszane i wznawiane jesienią (Częstochowianin, nr 26, 29 VI 1930, s. 4). Szczątkowy materiał źródłowy nie pozwala potwierdzić, czy te założenia były realizowane. Z dostępnych źródeł wynika, że w okresie 1928–1934 odbyło się trzydzieści spotkań. Liczba ta wydaje się mocno niedoszacowana, zwłaszcza że istnieją duże dysproporcje w częstotliwości organizacji zebrań w poszczególnych latach, co pokazano w tabeli 2.

„ŻYWE GAZETKI” JAKO ELEMENT BUDOWANIA WIZERUNKU PARTII

Jak już wspomniano wcześniej, „Żywe Gazetki” były częścią szerszej strategii marketingowej przyjętej przez PPS, która miała na celu przede wszystkim uświadamianie robotników i bardziej aktywne włączanie ich w życie społeczno-polityczne. Oczywiście w dłuższej perspektywie miało to także przełożyć się na lepszy wynik podczas wyborów samorządowych i parlamentarnych. Robotnicy mieli mieć poczucie, że to PPS stoi na straży ich praw. Należy także zwrócić uwagę na okres, w jakim zdecydowano się na rozpoczęcie tej formuły spotkań. Źródła podają, że był to rok 1928, a więc czas po wydarzeniach związanych z zamachem majowym, który znacząco przebudował polską scenę polityczną, a nowym graczem, który zaczął odgrywać decydującą rolę, stał się prorządowy BBWR. Niewykluczone, że „Żywe Gazetki” miały być też próbą utrzymania dotychczasowej pozycji PPS lub – co wydaje się bardziej prawdopodobne przez wzgląd na ich uczestników – próbą utrzymania dotychczasowych wpływów, stąd odwoływanie się do członków i sympatyków, a nie do osób niezwiązanych z partią.

Warto przy okazji wskazać, że PPS od początku kierowała się długofalową strategią, o czym świadczą nie tylko „Żywe Gazetki”, ale także chociażby fakt powołania w strukturach partii Wydziału Propagandowego, w ramach którego kandydaci na agitatorów brali udział w specjalistycznym kursie, który miał ich przygotować jak najlepiej do tej roli. W mojej ocenie „Żywe Gazetki” stanowiły ważny element wspomnianej strategii wizerunkowej, spełniały bowiem kilka kluczowych funkcji:

1. Mobilizacyjna – duża częstotliwość spotkań gwarantowała utrzymywanie stałych kontaktów pomiędzy kierownictwem partii i jej czołowymi politykami a członkami i sympatykami. Stworzenie im możliwości wspólnego spotkania utrzymywało ich poziom mobilizacji na odpowiednim poziomie.
2. Edukacyjna – PPS silny nacisk kładła na kształcenie i uświadamianie robotników.
3. Informacyjna – oprócz edukowania mas robotniczych, spotkania miały wypełniać niedobór informacji na temat najważniejszych wydarzeń. Podczas spotkań robotnicy otrzymywali informacje z pierwszej ręki.
4. Perswazyjna – referaty podczas spotkań były przedstawiane przez czołowych polityków PPS, przede wszystkim parlamentarzystów socjalistycznych, a więc musiało to wpływać na perswazyjny charakter

wystąpień. Odbiorcy otrzymywali nie tylko samą informację, ale także opinię na jej temat zgodną z linią partyjną, dzięki czemu niejako narzucano im sposób interpretacji faktów. Komunikaty te są więc przykładem białej propagandy (Dobek-Ostrowska, Wisznowski, 2007, s. 163).

5. Agitacyjna – każdy z uczestników spotkania żył w określonej przestrzeni, wypełniając szereg ról społecznych, a więc zdobytą podczas spotkania wiedzę mógł wykorzystać do dyskusji na tematy polityczne, przejmując argumenty, które padły podczas spotkania. To z kolei pozwalało na agitowanie na rzecz partii, zwłaszcza wśród społeczności robotniczej częstochowskich fabryk. Było to niezwykle istotne, bowiem o głosy robotników zabiegały różne ugrupowania.
6. Społeczna – bardziej uświadomiony socjalistycznie robotnik, abstrahując od tego, jakie idee wyznaje, to także bardziej świadomy obywatel.

Przeprowadzona krytyczna analiza źródeł wskazuje, że głównym celem organizacji spotkań w ramach „Żywych Gazetek” była chęć zaspokojenia potrzeb informacyjnych środowiska częstochowskich robotników, a tym samym podnoszenie stanu ich wiedzy i świadomości, a więc wybijają się tutaj funkcje informacyjna i edukacyjna. W mojej ocenie istotna jest także funkcja perswazyjna. Tomasz Goban-Klas (2004, s. 28) przestrzega przed tym, że nie można każdego aktu komunikacyjnego utożsamiać z perswazją, gdyż intencją nadawcy może być wyłącznie chęć wpływu na odbiorcę w celu zrozumienia i zaakceptowania przez niego komunikatu, bez nacisku na kreowanie opinii czy wpływu na działania i postawy odbiorcy. Niemniej jednak w przypadku omawianych spotkań komunikacja na linii działacz partyjny – robotnik miała w sobie ukryty cel, jakim niekoniecznie była zmiana postaw odbiorców (w końcu formuła spotkań zakładała obecność członków i sympatyków), ale przecież nie można wykluczyć obecności osób, które nie do końca miały silnie zdeklarowane poglądy wyborcze. W ich przypadku zasadne wydaje się wyodrębnienie funkcji perswazyjnej.

EFEKTYWNOŚĆ STRATEGII PPS

Jak wskazano na początku, przy dokonywaniu próby odpowiedzi na pytanie o efektywność „Żywych Gazetek” nie da się precyzyjnie określić, w jakim stopniu spotkania te wpłynęły na wynik wyborów, bowiem na ostateczną liczbę uzyskanych mandatów składały się działania podjęte podczas kampanii wyborczej, ocena działalności radnych

i parlamentarzystów w minionej kadencji, a także właśnie działania podejmowane przez partię w czasie pomiędzy wyborami. Niemniej jednak analiza wyników wyborów do Rady Miejskiej oraz Sejmu i Senatu pokazuje, że w okresie, w którym odbywały się „Żywe Gazetki”, partia osiągała stosunkowo wysokie wyniki, odnosząc je oczywiście do wcześniejszych elekcji, sprzed 1928 r. Można więc zaryzykować stwierdzenie, że w jakimś stopniu spotkania te przełożyły się pozytywnie na wynik wyborów.

BIBLIOGRAFIA:

- Annusewicz, O. (2012). Komunikowanie polityczne w okresie przedwyborczym. *Studia politologiczne*, 25, 213.
- Antoszewski, A., Herbut R. (1995). *Leksykon politologii*, Wrocław: Atla2.
- Archiwum Państwowe w Częstochowie, Starostwo Powiatowe Częstochowskie. *Sprawozdania Starosty Częstochowskiego 1932 r.*
- Archiwum Państwowe w Częstochowie, Starostwo Powiatowe Częstochowskie. *Sprawozdania sytuacyjne własne 1932 [XII 1931]*, sygn. 22.
- Archiwum Państwowe w Częstochowie, Starostwo Powiatowe Częstochowskie. *Sprawozdania sytuacyjne własne [miesięczne] 1932–1933*, sygn. 23.
- Archiwum Państwowe w Częstochowie, Akta Miasta Częstochowa. *Akta Prezydium Rady Miejskiej*, sygn. 5433, k. 1.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie. *Sprawozdania o działalności partii politycznych 1930–1931*, sygn. 8.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie. *Sprawozdania o sytuacji społeczno-politycznej i Kroniki polityczne 1932*, sygn. 10.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie. *Sprawozdania o działalności partii politycznych i związków zawodowych 1933*, sygn. 13.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie. *Sprawozdanie i raporty 1934*, sygn. 2.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Częstochowie. *Sprawozdanie i raporty 1926–1928*, sygn. 1, k. 7.
- Częstochowianin*. Tygodnik Częstochowskiego Okręgowego Komitetu Robotniczego Polskiej Partii Socjalistycznej.

- Dobek-Ostrowska, B. (2012). *Komunikowanie polityczne i publiczne*, Warszawa: PWN.
- Dobek-Ostrowska, B., Wisznowski, R. (2007). *Teoria komunikowania publicznego i politycznego. Wprowadzenie*, Wrocław: Astrum.
- Goban-Klas, T. (2004). *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i internetu*, Warszawa: PWN.
- Janikowski, Z. (2011). *Częstochowa między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918–1939*, Łódź: Dom Wydawniczy Księży Młyn.
- Kolczyński, M. (2008). *Strategie komunikowania politycznego*, Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Ławnik, J. (1996). *Polska Partia Socjalistyczna w województwie kieleckim w latach 1918–1939 w świetle materiałów administracji państwowej. Stan organizacyjny*, Kielce: Wydawnictwo WSP im. Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Majchrowski J. (1994). *Kto był kim Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa: BGW.
- Mały Rocznik Statystyczny* (1931), Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Mielczarek, T. (2009). *Prasa w systemie Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Sosnowiec: Wyższa Szkoła Humanitas.
- Mielczarek, W. (1981) Polska prasa społeczno-polityczna w Częstochowie w latach 1918–1939. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 20/3, 54–55.
- Notkowski, A. (1982). *Polska prasa prowincjonalna Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Warszawa–Łódź: PWN.
- Renz, R. (1984). *Rzemiosło województwa kieleckiego w okresie międzywojennym. Aspekty społeczne i gospodarcze*, Warszawa–Kraków: PWN.
- Rzepecki, T., Rzepecki, K. (1928). *Sejm i Senat 1928–1933*, Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego.
- Szwed, R. (1997). *Radni Miasta Częstochowy w latach międzywojennych (1919–1939)*. W: R. Szwed, W. Palus (red.). *Społeczeństwo Częstochowy w latach 1918–1939* (s. 45). Częstochowa: Wydawnictwo WSP w Częstochowie.
- Tych, F. (1987). *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego. Tom 1*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Tych, F. (1992). *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego. Tom 3*, Warszawa: Muzeum Niepodległości w Warszawie.
- Urbanowicz, B. (2004). *Rzemiosło w Częstochowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Częstochowa: Wydawnictwo WSP.